DOI: 10.26907/2311-2042-2024-23-2-148-161

NAKI ISANBET AND TATAR FOLKLORE

Mileusha Mukhametzyanovna Khabutdinovna,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
mileuscha@mail.ru.

Isanbet Naki Sirazievich (1898-1992) was a famous Tatar writer, poet, playwright, encyclopedist, folklorist and educator. Naki Isanbet devoted 20 years of his life to teaching. During his lifetime, he earned the fame of a "people's academician", since the scale of the scholar's scientific work was comparable to the results of the research institute. In 1957, Naki Isanbet was awarded the Order of Lenin, in 1970 – the Order of the Red Banner of Labor, in 1979 – the Order of Friendship of Peoples. Naki Isanbet was an Honored Artist of the TASSR (1957), Honored Artist of the RSFSR (1959), People's Writer of the TASSR (1986). In 1968, he was awarded the Gabdulla Tukay State Prize of the TASSR.

Исәнбәт Нәкый Сиражетдин улы (1898–1992) – күренекле татар язучысы, шагыйрь, драматург, галим-энциклопедист, фольклорчы мәгърифәтче.

Нәкый Исәнбәт гомеренең 20 елын педагогик эшчәнлеккә биргән. Әле үзе исән вакытта ук бер институт башкарган эш нәтиҗәләре белән чагыштырырлык, тау-тау фәнни хезмәтләр бирүче «халык академигы» буларак танылa. Галим 1957 елда – Ленин ордены, 1970 елда – Хезмәт Кызыл байрагы ордены, 1979 елда – Халыклар дуслыгы ордены белән бүләкләнә. Нәкый Исәнбәт ТАССРның (1957), РСФСРның атказанган сәнгать эшлеклесе (1959), ТАССРның Халык язучысы (1986). 1968 елда аңа ТАССРның Габдулла Тукай исемендәге Дәүләт премиясе бирелә.

Исанбет Наки Сиразиевич (1898–1992) – известный татарский писатель, поэт, драматург, ученый-энциклопедист, фольклорист, просветитель. 20 лет своей жизни Наки Исанбет посвятил педагогической деятельности. Еще при жизни снискал славу «народного академика», так как масштаб научных трудов ученого сопоставим с результатами деятельности научно-исследовательского института. В 1957 г. Наки Исанбет был награжден орденом Ленина, в 1970 – орденом Трудового Красного Знамени, в 1979 – орденом Дружбы народов. Наки Исанбет – заслуженный деятель искусств ТАССР (1957), заслуженный деятель искусств РСФСР (1959), народный писатель ТАССР (1986). В 1968 г. ему была присуждена Государственная премия ТАССР имени Габдуллы Тукая.

Naki Isanbet (1899–1992)[1] was a world-famous Tatar scholar, encyclopedist and educator. The outstanding writer was born on December 29, 1899 in the village of Maloyaz, the Murzalar Volost, the

[1] The writer himself, his wife Gulsum Isanbet [1, pp. 53–76], Abrar Karimullin [2, pp. 114–123] and Nazim Khanzafarov [3, pp. 171–191] took part in compiling the bibliography of Naki Isanbet. In order not to increase the length of the article, we have indicated only the works published in recent years in the list of references. Please, see the scholar's works published in 1914–1982 in his bibliography.

Zlatoust District in the Ufa Province (the present-day Salavat District in the Republic of Bashkortostan)[2]. It is difficult to find a more mysterious figure in the history of the Tatar people. His folklore and linguistic research works provided him with an unshakable place of a scholar-encyclopedist in Turkic studies (M. Bakirov [4], F. Ganiev [2, pp. 74–86], M. Gusmanov [5], M. Magdiev, S. Safuanov, B. Urmanche, M. Khabutdinova [6], etc.), his works in drama, poetry and translations made him recognizable as a classic writer, without whose work the history of Tatar literature is unthinkable (A. Akhmadullin [7], G. Arslanov [8], T. Galiullin [9], S. Kudash, Kh. Makhmutov, R. Rakhmani, F. Minnullina [10], M. Khabutdinova [11], N. Khanzafarov [3], R. Khaplekhamitov [12], G. Shamukov [2] and others).

Young Naki's childhood coincided with the period of Jadidist reforms in the national education system. His mother, Taiba abystai (the wife of a mullah, a religious figure who also taught children the basics of praying and reading – translator's note), taught the boy to read and write and introduced him to spiritual and didactic literature. At that time, his father, mullah Sirazetdin, opened a madrasah that was half Jadidist, as teaching there was conducted in the native language using a Tatar primer brought from Kazan, while secular subjects were also added to the curriculum. Under the guidance of his elder brother, young Naki studied at the Russian school in the village of Russky Maloyaz. Naki Isanbet's worldview was formed under the influence of the Tatar press and the shakird movement of 1905.

The early talent of young Naki allowed him to receive a good education at the Hasaniya Madrasah (Ufa) (1911–1914). The poet Shayehzada Babich (1895–1919) gave him a "blessing" for literary work. In 1914, mullah Sirazetdin brought his son to Kazan, to the famous Tatar scholar Galimjan Barudi (1857–1921). When Naki Isanbet graduated from the Muhammadiya Madrasah (1914–1916), the teachers in Ufa hoped that he would become a scholar, a mujtahid (a Muslim lawyer of the highest category) at the level of Shigabutdin Marjani (1818–1889).

At the same time, Naki Isanbet himself dreamed of becoming a writer [13, pp. 28–29]. The predictions of the madrasah teachers partially came true. After graduating from the educational institution, having abandoned a religious career, the son of a mullah from Maloyaz chose the path of an educator, teacher, writer and encyclopedic scholar. Many people sincerely admired the scope of his works, bowed before him, but there were also those who envied his successes, disliked him; therefore, they constantly persecuted the scholar-educator.

Naki Isanbet had to take part in several such campaigns: the "Academic Case" (1929–1930), the "Jidegen" case (1931–1962), the "Mirkai and Aysylu" case (accusations of nationalism in the late 1950s), and the scandal involving the "Idegei" dastan (1944–1992). The courage and wisdom of the scholar, who managed to defeat his enemies, defend his good name and remain faithful to the enlightenment ideas of Tatar Jadidism throughout his life, are striking.

Naki Isanbet made a great contribution to Russian folklore studies. The scope of his activity can be estimated by the resonance of his works in the world. The works of Naki Isanbet on folklore textology were highly appreciated not only in his homeland, by his compatriots (the head of the folklore department of the Union of Writers of the USSR, Russian folklorist and literary scholar Yu. Sokolov (1889–1941); the Russian and Soviet Turkologist, expert in the Turkish language, literature, folklore and history of Turkey, ethnography of the Crimean Tatars V. Gordlevsky (1876–1956); the Turkologist, linguist, expert in Altai languages Yu. Baychura (1923–1996)), but he also gained fame abroad (the Magyar scholar, Turkologist Laszlo Mandoki (Istvan Kongur Mandoki, 1944–1992), Soviet and American linguist, ethnographer, specialist in Altai languages, Mongolian studies and Turkology N. Poppe (1897–1991)).

Naki Isanbet began collecting folklore back in 1911, that is, during his years of study at the Khusainiya Madrasah (1911–1913), inspired by the example of Gabdulla Tukay and Kayum Nasyri. According to his contemporary Baki Urmanche, Naki Isanbet developed the skills of professional collecting activities at the Muhammadiya Madrasah (1913–1916), becoming a member of the Khoja Badigi folklore society (1887–1937) [13, pp. 11–12]. Later, the famous literary scholar and orientalist Gaziz Gubaidullin (1887–1937) and folklorist Gali Rakhim (1892–1943), who gave up his career as an economist taking the job of a teacher of Tatar folklore and Turkic-Tatar literature at the Kazan Eastern Academy (1921–1922) and the Eastern

[2] According to various sources, Naki Isanbet was born either on September 5, 1899, or December 15, or December 22, or December 28, 1899, or December 29. The writer's father, mullah Sirazetdin, moved his birth date in order to delay his son's conscription into the tsarist army for one year.

Pedagogical Institute (1922–1930), became members of this society [13, pp. 11–12]. A major role in the development of Khoja Badigi as a folklorist was played by his "internship" under the supervision of the Hungarian ethnographer, anthropologist and folklorist Gyula Meszaros (1883–1957). When systematizing works of folk art, Khoja Badigi was the first in Tatar folklore to use the comparative-historical method.

In 1916, Naki Isanbet returned to his homeland, where he graduated from the Russian class in the village of Nasibash. The young man managed to become famous in Kazan as a talented romantic poet and supporter of the Enlightenment ideas. After completing short-term teacher training courses in Verkhnie Kigi, Naki Isanbet began teaching in the surrounding villages of Maloyaz, while in his free time he was engaged in literary work, social activities and collected folklore. In 1919, he completed the provincial two-month general educational and pedagogical Muslim teacher training courses. Under the influence of his friend and comrade-in-arms Hadi Sagdi (1883–1933), Naki Isanbet got interested in Tolstoyism. He involved his students and colleagues in collecting folklore [14, pp. 157–158]. Naki Isanbet was a regular lecturer at short-term teacher training courses, which allowed him to expand the geography of his research. Initially, the scholar considered folklore to be "a living folk art" (P. Kireevsky). Working with folklore texts, Naki Isanbet wrote down everything that happened around. The writer reflected his everyday life as a folklorist in the essay "Ber dervishnen yul daftere" ("A Travel Notebook of One Dervish") (1920) [13, pp. 320–395]. Based on the study of the scholar's unpublished field materials, we have come to the following conclusion: Naki Isanbet, when writing down songs, recorded their everyday life, their connection with rituals. The folklorist paid attention to the linguistic features of the text, trying to preserve this or that dialect, giving interpretations to local and incomprehensible words. In order to identify certain changes in the song, Naki Isanbet did not hesitate to write down the same song several times, although there were very few deviations. When processing them, he carried out a "comparison-identification" of the variants: this can be easily verified by reading his works such as the bayt "Ory akkan" ("Ura Flooded") [15], the dastan "Kongyr boga" ("The Brown Bull") and the Bashkir song of the same name [16]. Naki Isanbet also made a great contribution to the study of the eloquence phenomenon [17].

In 1920, Naki Isanbet entered the Ufa Institute of Public Education. In those years, he was celebrated as an "anarchist," a "Tolstoyan." The Tatar educator sincerely believed in the educational potential of folklore, in its power of transformation. Naki Isanbet was interested in the Tolstoyan idea of restructuring people's personality.

In 1921, after studying for a year at the Ufa Institute of Public Education, Naki Isanbet was unexpectedly transferred to the 3rd year of the Kharkov Institute of Public Education according to the instruction of the BashNarkompros. We believe that it was not accidental that Naki Isanbet changed his place of study and residence. Probably, the scholar decided to get acquainted with the Russian folklore methodology in Kharkov (D. Zelenin, G. Kagarov, N. Sumtsov, R. Dankovskaya, et al.). Such influential scholars as Yu. Sokolov and G. Vinogradov were invited to participate in the discussions at the meetings of the Kharkov Scientific Society. Students were also invited to take part in scientific debates, among whom was Naki Isanbet, he relied on this knowledge gained throughout his long and fruitful scientific career. The 1920s are considered a relatively successful period for folklore studies, since freedom of speech was preserved to a certain extent. These years became a period of open discussions, the emergence of new scientific schools, trends and societies. In 1920, researchers D. Zelenin, G. Vinogradov, N. Onchukov and others saw a positive moment for observing the living and relevant turning points in the field of language and folklore in the post-revolutionary period.

On August 21, 1921, Naki Isanbet began working as a translator in the Tatar section, i.e. he became an employee of the Secretariat of the Central Committee of the Secretariat of the Party of Ukraine. Two months later, he returned to lecturing: from November 15, 1921 to February 5, 1922, he taught at the 6-month pedagogical courses of the Tatar Section of the People's Commissariat of Education of Ukraine. Due to financial difficulties and the change of the language of instruction from Russian to Ukrainian at Kharkov University, Naki Isanbet went to study in Moscow (09.02. – 25.09. 1922). However, due to his refusal to join the ranks of the Bolshevik Party, he was expelled from the educational institution. In April 1923, Naki Isanbet returned to lecturing at teacher training courses and got a job as a teacher at School No. 4 (1923–1926), the Bashkir Soviet Party School in Ufa (1925–1926), the College of Arts (1929–1930), as a member of the Regional Organ of the Bureau of

the Union of Atheists and a member of the editorial board of the magazine "Bezbozhnik" ("An Atheist"), he also carried out propaganda against religion. He noted the importance of recording the social views of local historians and authors of numerous methodological manuals and programs for universities, political folklore and the social views of its creators. On this wave, in 1928, Naki Isanbet, together with the storyteller F. Davletshin (1887–1956) known as "blind Farrah" [18], published an experimental work and prepared the collection of modern folklore "Ayda, zhyrlyik!: Revolution chorynda halyk zhyrlary" ("Let's Sing!: Folk Songs of the Revolution Times)" [19] for publication.

The writer realized the practical tasks of Soviet folklore studies in the matter of ideological education of the masses on the pages of the satirical magazines "Chayan" ("The Scorpion") and "Sanek" ("The Pitchfork"), where his stories, parodies, epigrams, feuilletons, pamphlets, telegrams and ditties based on the imagery of satirical folklore regularly appeared under different pseudonyms. In the satirical works of those years, his poetic stories entered into a complex relationship with such genres as folklore, bayt and fairy tale (Compare: "Samogon tuenda" ("At a Moonshine Wedding"), "Ilahi baet, pikulaeski gaet" ("Spiritual Bayt"), "Korban kyissasy" ("A Poem about a Victim") (for more details see: [20], [21]).

Starting from the 1920s, Naki Isanbet began publishing his notes. During field expeditions, the scholar recorded the name of the correspondent and the place of the recording. As a rule, the date was marked on all collections. In his work, the Tatar folklorist used the method of frontal recording of folk art works in the environment of compact residence of Tatars. All this pursued one goal – to reflect the life of our people and their artistic culture as fully as possible. The folklorist collected material not only from the people, but also from ancient manuscripts.

Naki Isanbet subtly captured the artistic and linguistic features of folk songs. Folk song poetry was natural food for him, inspiring him to create his own works. In the 1910s and 1920s, Naki Isanbet became famous as a talented poet and songwriter: "Su-sylu" ("The Water Beauty") (1916), "Tugai zhyry" ("The Song of the Forests on the River Openings") (1916), "Su anasy zhyry" ("The Song of the Water One") (1922), "Enger zhyry" ("The Twilight Song") (1922), "Urakchy kyzy" ("The Reaper's Daughter") (1922), "Sin sazynny uinadyn" ("You Played Your Saz") (1925). All his songs penetrate the soul of the people. According to Rafael Mustafin (1931–2001), the source of these songs' popularity was the writer's closeness to his people, the originality of his poetic thinking and his desire for education [22]. The scholar admits his devotion to Tatar folk songs and the prospects for the development of professional national music in many of his articles (See: [23]). The scholar's archive contains unfinished manuscripts of "Tatar muzykasy encyclopediyase" ("Encyclopedia of Tatar Music"). In his article "Ber Tatar avylynyn monnan yoz el elek yazylgan zhyr-koylare", 1966, ("Songs and Melodies of One Tatar Village, Written a Hundred Years Ago"), the scholar shares his principles of textual processing of folk songs.

In 1926, Naki Isanbet published the book "Islamnyn donyaga karashlary nigeze" ("Fundamentals of the Islamic Worldview"). This was the scholar's first experience in systematizing information about Islam, including the Islamic component in Muslim mythology and culture.

Naki Isanbet was interested in dastans and legends, in other words, in the works of classical folklore, and foresaw their inevitable disappearance. In 1928, as a local specialist, Naki Isanbet was involved in the work of the Bashkir Complex Expedition of the USSR Academy of Sciences (BCE USSR Academy of Sciences), which included 17 expeditionary teams. During the expedition, Naki Isanbet collected a wealth of material, which was later used by the scholar in compiling the hitherto unpublished anthology "Bashkort Folklory" ("Bashkir Folklore"). According to F. Urmanche, by the second half of the 1930s, the scholar had formed as a theoretical and practical folklorist [2, p. 45]. Despite arrests and persecution, Naki Isanbet did not succumb to oppression. Naki Isanbet began preparing works of folk literature for publication: the summary texts "Idukai menen Moradym" ("Idukai and Muradym"), "Idegei" ("Idegei"), etc. Thus, the scholar-encyclopedist developed a scientific method for collecting and publishing works of folk art. The courage and bravery of Naki Isanbet who, bit by bit, collected information about Tatar folklore of the Golden Horde period deserves respect (see: [24], [25]).

In 1939, Naki Isanbet introduced his methods of studying riddles to the general public. In 1941, he published the collection "Tabyshmaklar" ("Riddles"), which aroused genuine interest not only in the TASSR, but also in the Turkic community of the USSR. A remarkable review of the collection

was given by the Hungarian Turkologist Laszlo Mandoki.

In 1939, the Tatar educator participated in the preparation of the "Folklore Page" section in the children's newspaper "Yash Leninchy" ("Young Leninist"). In 1941, Naki Isanbet, having overcome censorship obstacles, achieved the publication of the collection "Tatar Khalkynyng Balalar Folklory" ("Tatar Children's Folklore"). Later, the folklorist expanded these collections, increasing the amount of included material and the content of analytical articles. According to the Tatar folklorist and literary scholar Mukhammat Magdiev (1930–1995), the name of Naki Isanbet could enter the history of Russian folklore studies due to his preparation for publication of the only collection "Balalar Folklory" ("Children's Folklore") [26]. The folklorist's portfolio also includes collections of game folklore: "Nanilar shatlana" ("The Little Ones Are Happy") (1967), "Otkanga makal. Tapkyrga tabyshmak" ("Funny Proverbs and Riddles") (1973), which have long since become a reference book for teachers and parents.

Naki Isanbet's collection "Tatar khalyk tabyshmaklary" ("Tatar Folk Riddles"), consisting of 4170 units, became a real sensation in the world of science. In his review, the American researcher N. Poppe wrote with admiration about the amount of folklore material systematized by the Tatar scholar, which had no analogues in the world. Giving a worthy assessment of the historical commentaries of the Tatar scholar, he pointed out the uniqueness of the methodology of analysis and classification of folk riddles developed by Naki Isanbet and recommended using it to analyze this genre in the folklore of other peoples [27].

For compiling the three-volume collection "Tatar khalyk makallere" ("Tatar Folk Proverbs") (1959–1967), Naki Isanbet was awarded the title of the Tukay Prize laureate. Here, more than forty thousand proverbs and sayings were collected, systematized and commented on. According to the unanimous recognition of the scientific community, this work is a unique contribution not only to Tatar philology, but also to general Turkology. Naki Isanbet's work received good reviews both in our country and abroad. According to experts, just the preface to this rich collection could be equal in its scientific depth and significance to a doctoral dissertation [22].

In his works, Naki Isanbet paid attention to the issues of the folk art genres origin. As a rule, this material was put into a special paragraph in his publications: F. Urmanche highly appreciated the scholar's comments on various works on the bayt genre [2, p. 65]. Naki Isanbet was one of the first to raise the issue of distinguishing the terms "mon" ("soulfulness") and "koy" ("melody") in his research. The Tatar folklorist systematized information about the national originality of the folk calendar and calendar rituals. The scholar made a great contribution to the study of the research level of a particular genre in folklore studies, taking into account both the works of domestic and foreign researchers.

While studying folk healing practices, the folklorist made ethno-folkloristic excursions in the field of ethnobotany and folk medicine. We can consider 1922 to be the starting point of this work, when Naki Isanbet, together with S. Kogan, published the collection "Bashkortstanda tabyla torgan daru ulaneren zhiyu ochen kyskacha kullanma" ("A Brief Guide to Collecting Medicinal Plants Obtained in Bashkortostan") in Sterlitamak. The scholar's work for the Academic Center Terminology Commission in 1920 in Ufa facilitated the systematization of knowledge in this area.

In the early 1930s, Naki Isanbet began compiling a card index of an explanatory dictionary of the Tatar language (for more details, see: [2, pp. 74–86], [6]). With a keen sense of structure and semantic matter of words, Naki Isanbet knew a huge number of everyday, historical, dialectal and even special phenomena behind the vocabulary of the Tatar language. In 1948, he presented his project, completed in 1969, to the Institute of Language, Literature and Art (IYALI). His four-volume dictionary contained 80 thousand words. In 1950, the scholar participated in the development of the Tatar-Russian Dictionary. In the personal archive of the scholar-encyclopedist, we found a medical dictionary "Torle avyru-syrhaular, chir isemnare" ("Names of Various Ailments and Diseases"), which, we hope, will be introduced into the scientific circulation in the future.

Naki Isanbet became interested in Tatar mythology in his childhood. During his years at the madrasah, he became acquainted with Muslim mythology. In the 1910s and 1920s, Naki Isanbet himself created a number of works based on Tatar-Bashkir and Muslim mythology. The romantic poet tried himself in different genres: the poems "Shurele" ("Shurale") (1910), "Paygamber" ("The Prophet") (1915), "Su-sylu" ("Water Beauty") (1916), "Ajdaha" ("Azhdaha") (1916), "Su anasy gyry" ("The Song of the Water One") (1922); the poem "Martka kitkan Gulchira turanda" ("Gulchira Who Survived a Lethargic Sleep") (1916); the

fairy tale "Elan Patshasy" ("The Snake King") and the play "Urmanda" (1923) ("In the Forest"). As noted by literary critics Nazim Khanzafarov (1937–2023) and Gali Arslanov, half a century later Naki Isanbet, having gained an extensive repertoire, "created his own original folk theater" [3], [8]. He wrote the dramatic poem "Abugalisina" (1959), the tragedy "Idegei" (1941), the libretto "Tulyak" (1941), the comedy "Khoja Nasretdin" (1939), the fairy tale plays "Zhiren chichan belan Karachach sylu" ("The Red-Haired Chichyan and the Black-Haired Beauty") (1942), "Zhide kyz" ("Seven Girls") (1923), "Byltyr kysty" ("Batyr Pinched His Fingers") (1968), "Kyrlay egete" ("The Guy from Kyrlay") (1968), "Berezi pesiye Myraubay batyr mazharalary" ("The Adventures of the Berezinsky Cat Myraubay-Batyr") (1974) and others.

In order to promote national mythology, Naki Isanbet tried to use various devices. The writer paid attention to this topic not only at the level of content (myths about Shurale, the Mermaid, the Water Beauty, Amazons, the constellation Ursa Major), but also at the level of composition and poetry. For example, in the tragedy "Idegei" he included episodes, describing the events that occurred in the wise Prophet Subra's life, and gave the interpretation of his dream. In the comedy "Zifa", there are episodes of a love spell and a snake charmer. In the children's fairy tale, a colorful portrait of an old man, a folk healer, a snake charmer are given. In 1912, Naki Isanbat published his pacifist poem "Martka kitkan Gulchira turanda" ("Gulchira Who Survived a Lethargic Sleep") (1916), written before the revolution and based on Muslim mythology.

The archive of Naki Isanbet contains the drafts of the book "Tatar Miflary" ("Tatar Myths"), published in 1935, in a notebook written in Arabic script, but one material contains references to a source from 1955. This roughly coincides with the time of preparation of the book "Ni ochen ni bulgan, yaki Utyz yalgan" ("What from What, or Thirty Lies") for publication (1956). Naki Isanbet classified myths under four headings: 1. Ancient myths of the pre-Islamic period; 2. Myths that arose among us along with Islam; 3. Rare myths; 4. Sacred concepts in the Tatar environment. Judging by the surviving excerpt of the review, found in the writer's archive, the manuscript of "Tatar Miflary" ("Tatar Myths") had passed the review stage. Perhaps the Tatar writer wanted to prepare a series of articles for the media, since the transfer of myths for children was popular not only in regional periodicals, but also in the capital. It is assumed that Naki Isanbet's work was not published due to the scandal in connection with the book by Korney Chukovsky (1882–1969) "Vavilonskaya bashnya i drugie drevnie legendy" ("The Tower of Babel and Other Ancient Legends"), which occurred in 1968.

Having encountered difficulties in promoting his book on Tatar mythology, Naki Isanbet introduced some of the material into circulation in the author's comments on individual proverbs in his three-volume work "Tatar khalyk makallere" ("Tatar Folk Proverbs"), and collected proverbs about the characters of Tatar mythology in a special section. He used the same tactics when preparing the two-volume dictionary "Tatar tele phrazeologizmnary" ("Phraseologisms of the Tatar language") for publication. In 1983, in his correspondence with the young writer Rafik Yunus (1941–2021), Naki Isanbet expressed concern that the younger generation of Tatars was completely unfamiliar with national mythology: "The Great Tukay urged us not to be afraid, but to love our myths". As evidence, the scholar cites a quote from the poet's poem "Sabyiga" ("To the Baby"): "Let not Shurale and the demon, the werewolf frighten you..." Naki Isanbet bitterly states that national writers, receiving higher education in Russian, prefer to draw inspiration from Greek and Roman mythology and completely neglect the potential of their national mythology [28].

By the decree of the President of the Republic of Tatarstan M. Sh. Shaimiev of October 27, 1992 "On perpetuating the memory of Naki Isanbet", the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Tatarstan No. 595 of October 28, 1992 "On measures to perpetuate the memory of Naki Isanbet" was endorsed. The Institute of Language, Literature and History (its head M. Z. Zakiev), the Union of Writers of Tatarstan (its head R. S. Muhammadiev), Tatar book publishing house (its head Kh. A. Ashrafyanov) were instructed to prepare and publish "N. Isenbetnen asarlar zhyentygy" ("Collected Works of N. Isanbet")), containing the unpublished literary heritage of the writer, and to create a commission on the creative heritage of the encyclopedist scholar. Naziba Isanbet handed over to the publishing house 15 folders from Naki Isanbet's archive, including the manuscript of the anthology "Tatar miflary" ("Tatar Myths"). In 2001, Yoldyz Isanbet published several excerpts from the scholar's anthology "Tatar miflary" ("Tatar Myths") in the journal "Miras" ("Heritage"): the myths "The Brownie", "The Stable Master" and the preface. In it, Naki Isanbet de-

fined the level of study of Tatar mythology before the 1960s, based on the works of foreign and domestic scholars, defining the terminological base [29]. The fate of Naki Isanbet's manuscripts in the Tatar Book Publishing House is shrouded in darkness.

In conclusion, we would like to quote A. Akhmadullin:

"The greatest wealth in the world is stored in two places. One is in the depths of the Earth, the other is in the hearts of the people. Technology helps a person in the extraction of minerals. No technology can help find and obtain the wealth that is in the soul of the people; if you do not know how to find the key to your soul, how to apply your efforts, then do not think that you can obtain the wealth that the people have accumulated over thousands of years. There are very few people who have risen to the spiritual wealth of our people, among them N. Isanbet occupies a special place of honor. All his life he has collected folk legends bit by bit – proverbs and sayings, jokes and riddles, songs and ditties. To this day, the scholar continues this work, which he began in the 1920s with walking from village to village. Folklore works existed as unprocessed gemstones before they fell into the hands of the scholar. When N. Isanbet processed them, they began to shine like real pearls, sparkling with many facets. This means scientific processing, systematization of folklore works, bringing them into proper form and prepare them for publication" [13, p. 3].

The research is being conducted within the framework of the FPSP-2/24 theme.

References

1. Shamukov, G. (1959). *Nakyi Isanbet* [Naki Isanbet]. Pp. 53–76. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

2. *Adip hem galim* (1969) [Writer and Scholar].124 p. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

3. Khanzafarov, N. (1982). *Nakyi Isanbet dramaturgiyase* [Naki Isanbet's Playwriting]. Pp. 171–191. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

4. Bakirov, M. Kh. (2023). *Retsenziya na nauchno-populyarnyi sbornik "Naki Isanbet" (Sost. M. M. Khabutdinova, Kazan': Fond "Zhyen", 2021. 736 s).* [Review of the Popular Science Collection "Naki Isanbet" (Comp. M. M. Khabutdinova, Kazan, Fond "Zhyen", 2021. 736 p.)]. Tatarica. No. 1 (20), pp. 171–174. (In Russian)

5. Gusmanov, M. (2010). *.Aksakallar mazhlesennan: (Nakyi Isanbat tur. Istaleklar)* [From the Meeting of the Aksakals (Isanbet's memories)]. Kazan utlary. No. 11, pp. 121–135. (In Tatar)

6. Khabutdinova, M. M. (2024). *Pochemu ne byl opublikovan pervyi tolkovyi slovar' tatarskogo yazyka Naki Isanbeta?* [Why Was the First Explanatory Dictionary of the Tatar Language by Naki Isanbet Not Published?]. Teoriya yazyka i mezhkul'turnaya kommunikatsiya. No. 2(53), pp. 291–312. (In Russian)

7. Akhmadullin, A. G. (2005). *Isanbet (Isenbet) Naki (Zakirov Naki Sirazetdinovich)* [Isanbet (Isenbet) Naki (Zakirov Naki Sirazetdinovich)]. Tatarskaya ehntsiklopediya: v 5 t. T. 2, pp. 600–601. Kazan', Institut tatarskoi ehntsiklopedii AN RT. (In Russian)

8. Arslanov, G. (2012). *Fol'klornyi teatr Naki Isanbeta* [Folklore Theatre of Naki Isanbet]. No. 1–2, pp. 251–254. Gasyrlar avazy. Ehkho vekov. (In Russian)

9. Galiullin, T. (2002). *Egermenche ellar tatar shig"riyate* [Tatar Prose of the Twenties]. Shig"riyat baskychlary. Pp. 72–73. Kazan, Magarif. (In Tatar)

10. Rakhmani, R., Minnullina, F. (2014). *Nakyi Isanbet* [Naki Isanbet]. Tatar adabiyaty tarikhy: v 8 t. – 5 t. Pp. 374–392. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

11. Khabutdinova, M. M. (2020). *"Chorlar rukhanie"* [Spiritual Person of the Times]. Kazan utlary. No. 1, pp. 150–162. (In Tatar)

12. Khaplekhamitov, R. (2008). *Pervye gody poststalinskogo perioda v Tatarstane: vzaimootnosheniya vlasti i tvorcheskoi intelligentsii* [The First Years of the Post-Stalin Period in Tatarstan: The Relationship between the Authorities and the Creative Intelligentsia]. Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiiskoi akademii nauk. T. 10, No. 1, pp. 136–140. (In Russian)

13. *Naki Isanbet: fanni-popular zhyentyk* (2021) [Naki Isanbet: Popular Science Collection]. Comp. M. M. Khabutdinova. 736 p. Kazan, Zhyen. (In Tatar)

14. Isanbet, N. (2010). *Tatar khalyk makallere: makaller zhyelmasy* [Tatar Folk Proverbs: Collection of Proverbs]. 622 p. in 3 vol. Vol. 1. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

15. Isanbet, N. (2023). *Kazan artyna berenche sayakhatem: "Ory akkan"* [My First Journey beyond Kazan: "Ura Flooded"]. Tatarica. No. 2 (21), pp. 76–100. (In Tatar)

16. Isanbet, N. (2023). *"Kongyr Boga" koe: tarikhi tamyrlary hem poetikasy torki khalyklar madaniyate kontekstynda* [The Song "Kongyr Boga": Its Historical Roots and Poetics in the Context of the Turkic Peoples' Culture]. Tatarica. No. 1 (20), pp. 32–43. (In Tatar)

17. Khabutdinova, M., Khabibullin, F. (2021). *Naki Isanbet chichanlek sangate turynda* [Naki Isanbet about the Art of Eloquence]. Tatarica. No. 17 (2), pp. 119–140. (In Tatar)

18. *Suz tabuchy sukyr Farrakh angamalare: (N. Isanbatnen "Farrakh zhyrlary turynda" digan makalase belan)* (1928) [Conversations of the Master of Rhetoric, Blind Farrah: With Naki Isanbet's Article "About Farrah's Songs"]. 32 p. Ufa, "Bashkniga" hem Bashnarkompros nashere. (In Tatar)

19. *Ayda zhyrlyik!: (Revolutsiya chorynda kalyk zhyrlary)* (1928) [Let's Sing!: Folk Songs during Revo-

lution]. 40 p. Comp. N. Isanbet. Kazan, Tatar. daul. nashr. (In Tatar)

20. Khabutdinova, M. M. (2022). *Naki Isanbet kak avtor i chitatel' zhurnala satiry i yumora "Chayan"* [Naki Isanbet as an Author and Reader of the Satire and Humor Magazine "Chayan"]. Modern Humanities Success/Uspekhi gumanitarnykh nauk. No. 9, pp. 12–19. (In Russian)

21. Khabutdinova, M. M. (2022). *Naki Isanbet kak avtor zhurnala "Sanek" ("Вилы")* [Naki Isanbet as an Author of "Sanek" ("Pitchfork") Magazine]. Modern Humanities Success/ Uspekhi gumanitarnykh nauk. No. 9, pp. 52–59. (In Russian)

22. Mustafin, R. (1974). *Naki Isanbetu 75 let: stsenarii radioperedachi* [Naki Isanbet Is 75 Years Old: The Radio Broadcast Script]. Arkhiv pisatelya Naki Isanbeta. Zapis'. 3 p. (In Russian)

23. Isanbet, Yu. (2021). *Stat'ya Naki Isanbeta "Na putyakh stanovleniya tatarskoi muzyki (1923)" kak istochnik nauchnogo kommentirovaniya* [Naki Isanbet's Article "On the Paths of Tatar Music Formation (1923)" as a Source of Scientific Commentary]. Tatarica. No. 2 (17), pp. 141–168. (In Russian)

24. Khabutdinova, M. M. (2023). *Vklad Naki Isanbeta v izuchenie Zolotoi Ordy* [Naki Isanbet's Contribution to the Study of the Golden Horde]. Zolotoordynskoe obozrenie. No.1 (11), pp. 181–201. (In Russian)

25. Zamaletdinov, R., Khabutdinova, M. (2023). *Tvorcheskaya istoriya komedii Naki Isanbeta "Ryzhii chichyan i Chernovolosaya krasavitsa"* [The Creative History of Naki Isanbet's Comedy "The Red-Haired Chichyan and the Black-Haired Beauty"]. Zolotoordynskoe obozrenie. Vol. 11, Is.4, pp. 934–956. (In Russian)

26. Magdiev, M. (1979). *Utte aylar, utte ellar, Sin sazynny uinadyn...* [Months Passed, Years Passed, You Played Your Saz]. 2 p. Yash leninchy. (In Tatar)

27. Poppe, N. (1971). *Tatar khalyk tabyshmaklary, 1970* [Tatar Folk Riddles, 1970]. Cen-Cen-
tral Asiatic Journal: International Periodical for the Lan guages, Literature, History and Archaeology of Central Asia (Wiesbaden), Vol. XV, No. 3. (In Tatar)

28. *Naki Isanbetnen Radyik Yunusovka yazgan khaty* (1983) [Naki Isanbet's Letter to Rafik Yunusov]. Arkhiv Naki Isanbeta. 7 p. Kazan. September 20. Zapis'. (In Tatar)

29. Isanbet, N. (2001). *Tatar miflary* [Tatar Myths]. Miras. No. 3, pp. 17–28. (In Tatar)

НӘКЫЙ ИСӘНБӘТ ҺӘМ ТАТАР ФОЛЬКЛОРИСТИКАСЫ

Миләүшә Мөхәммәтҗан кызы Хәбетдинова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
mileuscha@mail.ru

Нәкый Исәнбәт (1899–1992)[1] – бөтен дөньяга танылган татар галим-энциклопедисты, мәгърифәтче. Күренекле язучы 1899 елның 29 декабрендә Уфа губернасы Златоуст өязе Морзалар волостеның (хәзерге Башкортстан Республикасының Салават районы) Малаяз авылында туа[2]. Татар халкы тарихында тагын да серлерәк затны табуы кыен. Әгәр фольклорчы, телченең фәнни хезмәтләре тюркологиядә аңа галим-энциклопедист буларак какшамас урын тәэмин итсәләр (М.Бакиров [4], Ф.Ганиев [2, 74–86 б.], М.Госманов [5], М.Мәһдиев, С.Сафуанов, Б.Урманче, М.Хәбетдинова [6] һ.б.), драматургия һәм поэзия әсәрләре, тәрҗемәләре – аның иҗатыннан башка татар әдәбияты тарихын күз алдына да китереп булмаслык язучы-классик буларак таныттылар (А.Әхмәдуллин [7], Г.Арсланов [8], Т.Галиуллин [9], С.Кудаш, Х.Мәхмүтов, Р.Рахмани, Ф.Миңнуллина [10], М.Хәбетдинова [11], Н.Ханзафаров [3], Р.Хаплехәмитов [12], Г.Шамуков [2] һ.б.).

Яшь Нәкыйнең балачагы милли мәгариф системасында җәдидчелек реформасы чорына туры килә. Әнисе Таибә абыстай малайны укырга-язарга өйрәтә һәм дини-дидактик әдәбият белән таныштыра. Шул вакытта әтисе Сираҗетдин мулла ярым җәдидчә булган мәдрәсә ача, анда укыту Казаннан алып кайткан татар әлифбасы буенча туган телдә алып барыла, һәм программага дөньяви предметлар

[1] Нәкый Исәнбәтнең библиографиясен төзүдә язучы үзе, аның хатыны Гөлсем Исәнбәт [1, 53–76 б.], Әбрар Кәримуллин [2, 114–123 б.], Назыйм Ханзафаровлар катнашты [3, 171–191 б.]. Мәкаләнең күләмен арттырмас өчен, шул исәптән әдәбият исемлегендә соңгы елларда чыккан хезмәтләрне генә күрсәтәбез. Галимнең 1914–1982 елларда чыккан хезмәтләрен библиографиясеннән карагыз.

[2] Төрле чыганаклар буенча Нәкый Исәнбәт 1899 елның 5 сентябрендә яки 15 декабрендә, яисә 22 декабрендә, яисә 1899 елның 28 декабрендә, яисә 29 декабрендә туган. Язучының әтисе – мулла Сираҗетдин – улын патша армиясенә чакыруны бер елга кичектерү өчен аның туган көнен күчергән.

да кертелә. Өлкән абыйсы башлангычында яшь Нәкый Рус Малаязы авылындагы рус мәктәбендә укый. Нәкый Исәнбәтнең дөньяга карашы 1905 еллардагы татар матбугаты һәм шәкертләр хәрәкәте йогынтысында формалаша.

Яшь Нәкыйнең иртә ачыкланган таланты аңа «Хәсәния» (Уфа) мәдрәсәсендә (1911–1914) яхшы белем алырга мөмкинлек бирә. Шагыйрь Шәехзадә Бабич (1895–1919) аңа әдәби иҗатка «фатиха» бирә. 1914 елда Сираҗетдин мулла улын Казанга, танылган татар галиме Галимҗан Баруди (1857–1921) янына алып килә. Уфадагы укытучылар, Нәкый Исәнбәт, «Мөхәммәдия» мәдрәсәсен (1914–1916) тәмамлагач, Шиһабетдин Мәрҗани (1818–1889) дәрәҗәсендәге галим, мөҗтәһид (югары категорияле мөселман хокук-дин белгече) булыр дип ышаналар.

Шул ук вакытта, Нәкый Исәнбәт үзе язучы булырга хыяллана [13, 28–29 б.]. Мәдрәсә укытучыларының юраулары өлешчә тормышка аша. Уку йортын тәмамлагач, Малаяз мулласының малае, дини карьерадан баш тартып, мәгърифәтче, укытучы, язучы, галим-энциклопедист юлын сайлый. Бик күпләр аның башкарган эшләренең күләменә чын күңелдән сокланып, аның алдында баш ия, әмма уңышларына көнләшеп, күралмаучылар да табыла, шуңа күрә алар даими рәвештә мәгърифәтче-галимне эзәрлекләүне дә оештыралар.

Нәкый Исәнбәт өлешенә шундый берничә кампания туры килә: «Академик эш» (1929–1930), «Җидегән» эше (1931–1962), «Миркәй белән Айсылу» эше (1950 еллар азагында милләтчелектә гаепләү), «Идегәй» дастаны тирәсендәге гауга (1944–1992). Үзенең дошманнары өстеннән җиңүгә ирешкән, намуслы исемен яклый алган, бөтен гомере буена татар җәдидчелегенең мәгърифәтчелек идеяләренә тугрылык саклаган галимнең батырлыгы һәм зирәклеге сокландыра.

Нәкый Исәнбәт туган илебез фольклорына зур өлеш кертә. Аның эшчәнлегенең күләмен дөньядагы хезмәтләренең резонансы буенча бәяләргә мөмкин. Нәкый Исәнбәтнең фольклор текстологиясе буенча хезмәтләре туган илебездә, ватандашларыбыз тарафыннан гына югары бәяләнеп калмады (СССР Язучылар берлегендә фольклор бүлеге җитәкчесе, рус фольклорчысы, әдәбият белгече Ю.М. Соколов (1889–1941); Россия һәм совет тюркологы, Төркиянең төрек теле, әдәбияты, фольклоры һәм тарихы, кырым татарлары этнографиясе буенча белгеч В.А. Гордлевский (1876–1956); тюрколог, телче, алтай телләре белгече У.Ш. Байчура (1923–1996)), чит илләрдә дә танылу алды (мадьяр галиме, тюрколог Ласло Мандоки (Иштван Конгур Мандоки, 1944–1992), совет һәм америка лингвисты, этнограф, алтай телләре, монголияне өйрәнү һәм тюркология буенча белгеч Н.Н. Поппе (1897–1991)).

Нәкый Исәнбәт 1911 елларда, ягъни Габдулла Тукай һәм Каюм Насыйрилар үрнәгендә илһамланып, «Хөсәения» (1911–1913) мәдрәсәсендә укыганда ук, фольклор җыйный башлый. Замандашы Бакый Урманче таныкламасы буенча Нәкый Исәнбәт «Мөхәммәдия» (1913–1916) мәдрәсәсендә, Хуҗа Бәдигыйның (1887–1937) фольклор түгәрәге әгъзасы булганнан соң һөнәри җыю эшчәнлеге күнекмәләрен формалаштыра [13, 11–12 б.]. Киләчәктә күренекле әдәбиятчы, Көнчыгыш белгече Газиз Гобәйдуллин (1887–1937) һәм, икътисадчы карьерасыннан баш тартып, фольклорчы, Казан Көнчыгыш академиясендә (1921-1922) һәм Көнчыгыш педагогия институтында (1922–1930) татар фольклоры һәм төрки-татар әдәбияты укытучысы булуны кулайрак күргән Гали Рәхим (1892–1943) дә шушы түгәрәк әгъзалары була [13, 11–12 б.]. Хуҗа Бәдигыйның фольклорчы булып өлгерүендә Венгрия этнографы, антропологы, фольклорчысы Дьюс Месарошта (1883–1957) «стажировка» узуы зур роль уйный. Хуҗа Бәдигый халык иҗаты әсәрләрен системага салганда, татар фольклорчылыгында беренче тапкыр чагыштыру-тарихи методка таяна.

1916 елда Нәкый Исәнбәт туган ягына әйләнеп кайта, анда ул Нәсибаш авылындагы рус классын тәмамлый. Егет Казанда мәгърифәтчелек идеяләрен пропагандалаучы, талантлы шагыйрь-романтик буларак дан казанырга өлгерә. Югары Кыйгыда кыска вакытлы мөгаллимлек курсларын тәмамлап, Нәкый Исәнбәт Малаязның тирә-як авылларында мөгаллимлек итә башлый, буш вакытында исә әдәби иҗат, җәмәгать эшчәнлеге белән шөгыльләнә һәм фольклор җыя. 1919 елда губернаның 2 айлык гомуми белем бирү-педагогия мөселман мөгаллимлек курсларын тәмамлый. Дусты-көрәштәше Һади Сәгъди (1883–1933) йогынтысында, Нәкый Исәнбәт толстойчылык белән мавыга. Фольклор җыю эшенә үзенең укучыларын һәм хезмәттәшләрен дә тарта [14, 157–158 б.]. Нәкый Исәнбәт даими рәвештә кыска сроклы укытучылык курслары лекторы була, бу аңа үзенең тикшеренү географиясен киңәйтергә мөмкинлек бирә. Галим баштарак фольклорга «тере халык иҗаты» итеп карый (П.В. Киреевский).

Фольклор текстлары белән эшләгәндә, Нәкый Исәнбәт бөтенесен рәттән язып ала. Үзенең фольклорчы буларак эш көннәрен язучы «Бер дәрвишнең юл дәфтәре» (1920) очеркында чагылдыра [13, 320–395 б.]. Галимнең бастырып чыгарылмаган кыр материалларын өйрәнү нигезендә без шундый нәтиҗәгә килдек: Нәкый Исәнбәт, җырлар язып алганда, аларның көнкүрешен, нинди дә булса йолалар белән элемтәсен теркәп барган. Фольклорчы текстның тел үзенчәлекләренә игътибар иткән, теге яки бу диалектны саклап калырга теләп, җирле һәм аңлашылмаган сүзләргә аңлатмалар бирергә тырышкан. Җырда нинди дә булса үзгәрешләрне ачыклау өчен, Нәкый Исәнбәт, тайпылышлар бик аз булса да, бер үк җырны берничә тапкыр язып алырга да иренмәгән. Аларны эшкәрткәндә, вариантларга «чагыштырутәңгәлләштерү» үткәргән: аның «Оры аккан» бәете [15], «Коңгыр бога» дастаны һәм шул исемдәге башкорт җыры [16] хезмәтләре белән танышып, моңа җиңел инанырга мөмкин. Нәкый Исәнбәт чичәнлек феноменын өйрәнүгә дә гаять зур өлеш кертә [17].

Нәкый Исәнбәт 1920 елда Уфа халык мәгарифе институтына укырга керә. Ул елларда аның «анархист», «толстойчы» дигән даны таралган була. Татар мәгърифәтчесе фольклорның тәрбияви потенциалына, аның үзгәртүче көченә чын күңелдән ышана. Нәкый Исәнбәтне толстойчыларның шәхесне үзгәртеп кору идеясе үзенә җәлеп итә.

1921 елда, Уфа халык мәгарифе институтында 1 ел укыганнан соң, Нәкый Исәнбәт, көтмәгәндә, БашНаркомпрос юлламасы буенча Харьков халык мәгарифе институтының 3 курсына күчә. Нәкый Исәнбәт уку һәм яшәү урынын очраклы рәвештә генә алыштырмагандыр, дип уйлыйбыз. Галим Харьковтагы рус фольклоры методологиясе белән якыннанрак танышырга карар иткәндер (Д.К. Зеленин, Г. Кагаров, Н.Ф. Сумцов, Р.С. Данковская һ.б.). Харьков Фәнни җәмгыяте утырышларына дискуссияләрдә катнашу өчен Ю.М. Соколов, Г.С. Виноградов кебек дәрәҗәле галимнәр чакырыла. Фәнни дебатларга студентлар да чакырылган, алар арасында Нәкый Исәнбәт тә булган, ул үзенең озын һәм нәтиҗәле фәнни тормышы дәвамында шушы белемнәргә таянган. 1920 нче елларда фольклористика өчен чагыштырмача уңышлы чор дип санала, чөнки күпмедер күләмдә сүз иреге сакланып калган була. Әлеге еллар – ачык дискуссияләр, яңа фәнни мәктәпләр һәм юнәлешләр, түгәрәкләр барлыкка килү чоры. 1920 елда тикшеренүче Д.К. Зеленин, Г.С. Виноградов, Н.Е. Ончуков һәм башкалар инкыйлабтан соңгы чорда тел һәм фольклор өлкәсендәге тере, актуаль борылыш процессларын күзәтү өчен уңай момент күреп алалар.

1921 елның 21 августында Нәкый Исәнбәт татар секциясендә тәрҗемәчелек эшенә керешә, ягъни Украина партиясе ҮК Секретариаты хезмәткәре була. 2 айдан соң ул кабаттан лекторлык эшенә кайта: 1921 елның 15 ноябреннән 1922 елның 5 февраленә кадәр Украина Наркомпросының Татар секциясендә 6 айлык педагогия курсларында укыта. Килеп туган матди кыенлыклар, Харьков университетында укытуның рус теленнән украин теленә алыштырылуы сәбәпле, Нәкый Исәнбәт Мәскәүгә укырга китә (09.02. – 25.09, 1922). Әмма большевиклар партиясе сафына басудан баш тарту сәбәпле, уку йортыннан чыгарыла. 1923 елның апрелендә Нәкый Исәнбәт кабат укытучылар курсында лекторлык эшенә кайта, 4 нче мәктәпкә (1923–1926), Уфаның Башкорт совет партия мәктәбенә (1925–1926), Сәнгать техникумына (1929–1930) укытучы булып урнаша, шулай ук Алласызлар Берлеге Бюросының Өлкә органы, «Алласыз» («Безбожник») журналының редколлегия әгъзалары буларак, дингә каршы пропаганда алып бара. Бу чорда җирле туган якны өйрәнүчеләр һәм югары уку йортлары өчен күпсанлы методик ярдәмлекләр һәм программалар, теге яки бу рәвешле, сәяси фольклорны һәм аны башкаручыларның социаль карашларын теркәү мөһимлеген билгели. Шушы дулкында 1928 елда Нәкый Исәнбәт «сукыр Фәррах» буларак билгеле әкиятче Ф.Д. Дәүләтшин (1887–1956) белән экспериментал хезмәте [18] һәм заманча фольклор җыентыгын («Әйдә, җырлыйк!: (Революция чорында халык җырлары)») [19] басмага әзерли.

Массаларны идеологик тәрбияләү эшендә совет фольклористикасының гамәли бурычларын язучы-сатирик «Чаян» һәм «Сәнәк» сатирик журналлары битләрендә тормышка ашыра, анда даими рәвештә тәхәллүс астында аның сатирик фольклор образлылыгына нигезләнгән хикәяләре, пародияләре, эпиграммалары, фельетоннары, памфлетлары, телеграммалары, такмаклары пәйда була. Шул елларның сатира иҗатында аның шигъри хикәяләре фольклор, бәет, кыйсса кебек жанрлар белән катлаулы бәйләнешкә керә (Чаг.: «Самогон туенда», «Илаһи бәет,

пикуләески гает», «Корбан кыйссасы» (Тулырак кар: [20], [21]).

1920 еллардан башлап, Нәкый Исәнбәт үзенең язмаларын паспортлаштыра башлый. Кыр экспедицияләре вакытында галим корреспондентның исемен, язылу урынын теркәп бара. Кагыйдә буларак, датасы бөтен коллекцияләргә дә куела. Татар фольклорчысы үз эшендә халык иҗаты әсәрләрен татарлар күпләп яшәгән тирәлеккә фронталь язып беркетү ысулын куллана. Болар барысы да бер максатны күздә тота – халкыбызның тормышын һәм аның сәнгати мәдәниятен мөмкин кадәр тулырак чагылдыру. Фольклорчы материалны халык арасында гына җыеп калмый, ә борынгы кульязмалардан да чүпли.

Нәкый Исәнбәт халык җырларының сәнгати һәм тел үзенчәлекләрен бик нечкә тоемлый. Халыкның җыр шигърияте аның өчен үз әсәрләрен тудырырга рухландыручы табигый азык була. 1910–1920 елларда Нәкый Исәнбәт талантлы җырчы-шагыйрь буларак дан казана: «Су-сылу» (1916), «Тугай җыры» (1916), «Су анасы җыры» (1922), «Эңгер җыры» (1922), «Уракчы кызы» (1922), «Син сазыңны уйнадың» (1925). Аның барлык җырлары халык күңеленә үтеп керә. Рафаэль Мостафин (1931–2001) фикеренчә, әлеге җырларның популярлык чыганагы язучының үз халкына якынлыгында, аның шигъри фикерләү үзенчәлекләре һәм белем алуга омтылышында [22]. Татар халык җырларын күзәтеп баруы һәм профессиональ милли музыканы үстерү перспективалары хакында галим күп кенә мәкаләләрендә бәян итә. (*Кар*.: [23]) Галимнең архивында «Татар музыкасы энциклопедиясе»нең тәмамланмаган кульязмалары саклана. «Бер татар авылының моннан йөз ел элек язылган җыр-көйләре», 1966 дигән мәкаләсендә галим үзенең халык җырларын текстологик эшкәртү принциплары белән уртаклаша.

1926 елда Нәкый Исәнбәт «Исламның дөньяга карашлары нигезе» дигән китап бастырып чыгара. Бу – галимнең ислам турында, шул исәптән, мөселман мифологиясе, мәдәнияттә ислам компоненты буенча мәгълүматларны системалаштыручы беренче тәҗрибәсе.

Нәкый Исәнбәт дастаннар, риваятьләр, ягъни классик фольклор әсәрләре белән кызыксына, аларның котылгысыз юкка чыгуын алдан күрә. 1928 елда, җирле белгеч буларак, Нәкый Исәнбәт СССР ФА Башкорт комплекслы экспедициясе (БКЭ АН СССР) эшләренә җәлеп ителә, аның составына 17 экспедиция отряды кертелә. Экспедиция эшләре барышында Нәкый Исәнбәт бай материал туплый, киләчәктә алар галим тарафыннан әлегәчә бастырып чыгарылмаган «Башкорт фольклоры» хрестоматиясен төзегәндә кулланыла. Ф.Урманче бәяләп үткәнчә, 1930 елның икенче яртысына галим фольклорчы-теоретик һәм практик булып формалаша [2, 45 б.]. Кулга алынуга һәм эзәрлекләүләргә карамастан, Нәкый Исәнбәт төшенкелеккә бирелми. Нәкый Исәнбәт халык әдәбияты әсәрләрен бастырып чыгаруга әзерләү эшенә керешә: «Идүкәй менән Морадым», «Идегәй» җыелма текстларны һ.б. Шулай итеп, энциклопедист галимдә халык иҗаты әсәрләрен җыю һәм бастырып чыгару буенча фәнни методика формалаша. Идеологик изү һәм цензура шартларында Алтын Урда чорындагы татар фольклоры турында бөртекләп мәгълүмат җыйган Нәкый Исәнбәтнең кыюлыгы һәм батырлыгы хөрмәткә лаек (Кар:. [24], [25]).

1939 елда Нәкый Исәнбәт җәмәгатьчелекне үзенең табышмакларны өйрәнү методлары белән таныштыра. 1941 елда «Табышмаклар» җыентыгын бастырып чыгара, ул ТАССРда гына түгел, СССР төрки тирәлегендә дә әйтеп бетергесез кызыксыну тудыра. Венгрия тюркологы Ласло Мандоки җыентыкка искиткеч яхшы бәяләмә бирә.

1939 елда татар мәгърифәтчесе «Яшь ленинчы» балалар газетасында «Фольклор бите» рубрикасын әзерләүдә катнаша. 1941 елда Нәкый Исәнбәт, цензура каршылыкларын җиңеп чыгып, «Татар халкының балалар фольклоры» җыентыгын бастырып чыгаруга ирешә. Киләчәктә фольклорчы әлеге җыентыкларны киңәйтә, кертелгән материаллар күләмен һәм аналитик мәкаләләрнең эчтәлеген арттыра. Татар фольклорчысы һәм әдәбият белгече Мөхәммәт Мәһдиев (1930–1995) карашынча, бердәнбер «Балалар фольклоры» җыентыгын бастыруга әзерләп кенә дә Нәкый Исәнбәтнең исеме илебез фольклористикасы тарихына кереп кала алыр иде [26]. Фольклорчының портфелендә уен фольклоры җыентыклары да бар: «Нәниләр шатлана» (1967), «Отканга мәкаль. Тапкырга табышмак» (1973), алар инде күптәннән укытучылар һәм ата-аналарның өстәл китабына әйләнде.

Нәкый Исәнбәтнең 4170 берәмлектән торган «Татар халык табышмаклары» җыентыгы фән дөньясында чын сенсация була. Америка галиме Н. Поппе үзенең рецензия-

сендә татар галиме тарафыннан системалаштырылган, дөньяда тиңе булмаган фольклор материалының күләме турында сокланып яза. Татар галименең тарихи шәрехләүләренә лаеклы бәя биреп, Нәкый Исәнбәт уйлап тапкан халык табышмакларын анализлау һәм классификацияләү методологиясенең уникальлеген күрсәтә һәм аны башка халыкларның фольклорында бу жанрны анализлау өчен кулланырга киңәш итә [27].

Өч томлы «Татар халык мәкальләре» җыентыгы (1959–1967) төзегән өчен Нәкый Исәнбәт Тукай премиясе лауреаты дигән исемгә лаек була. Монда кырык меңнән артык мәкаль һәм әйтемнәр җыелган, системалаштырылган һәм комментарийлар бирелгән. Фәнни җәмәгатьчелекнең бертавыштан тануынча, бу хезмәт татар филологиясенә генә түгел, ә гомуми тюркологиягә дә уникаль өлеш кертә. Нәкый Исәнбәтнең эше безнең илдә генә түгел, чит илләрдә дә яхшы бәяләмә алды. Белгечләр фикеренчә, бу бай җыентыкка кереш сүз генә дә үзенең фәнни тирәнлеге һәм әһәмияте ягыннан докторлык диссертациясенә тиңләштерелә алыр иде [22].

Нәкый Исәнбәт үз хезмәтләрендә халык иҗаты жанрларының килеп чыгышы мәсьәләләренә игътибар итә. Кагыйдә буларак, аның фәнни хезмәтләрендә әлеге материал махсус параграфка чыгарылган: Ф. Урманче галимнең бәет жанры турында төрле хезмәтләргә бирелгән комментарийларын югары бәяли [2, б. 65]. Нәкый Исәнбәт беренчеләрдән булып үз хезмәтләрендә «моң» һәм «көй» терминнарын аеру турындагы мәсьәләне күтәреп чыга. Татар фольклорчысы үз хезмәтләрендә халык календареның һәм календарь йолаларының милли үзенчәлеге турындагы мәгълүматларны системага сала. Галим фольклористикада теге яки бу жанрның тикшерелү дәрәҗәсен өйрәнүгә зур өлеш кертә, шул ук вакытта, үзебезнең генә түгел, чит ил тикшеренүчеләренең дә хезмәтләре аның игътибар үзәгендә була.

Халык дәвалау практикасын өйрәнеп, фольклорчы этноботаника һәм халык медицинасы өлкәләренә дә этно-фольклористик экскурсияләр ясый. 1922 елны бу эшнең башлангыч ноктасы дип санарга була, Нәкый Исәнбәт С. Коган белән бергә Стәрлетамакта «Башкортстанда табыла торган дару үләннәрен җыю өчен кыскача кулланма» җыентыгын чыгара. Бу өлкәдә белемнәрен системалаштыруга галимнең 1920 елда Уфада Академүзәкнең терминология комиссиясе составында эшләгән эше этәргеч була.

1930 еллар башында Нәкый Исәнбәт татар теленең аңлатмалы сүзлеге картотекасын төзергә керешә (Тулырак кар: [2, 74–86 б.], [6]) Сүзнең төзелешен һәм семантик материясен нечкә тоеп, Нәкый Исәнбәт татар теленең лексикасы артында торган гаҗәеп күп көнкүреш, тарихи, диалект һәм хәтта махсус күренешләрне дә белә. 1948 елда ул үз проектын Тел, әдәбият һәм сәнгать институтына (ИЯЛИ) тәкъдим итә, аның өстендә эшне 1969 елда тәмамлый. Аның 4 томлык сүзлеге үз эченә 80 мең сүзне ала. 1950 елда галим «Татар-рус сүзлеге»н эшкәртүдә катнаша. Галим-энциклопедистның шәхси архивында без «Төрле авыру-сырхаулар, чир исемнәре» медицина сүзлеген таптык, киләчәкте фәнни әйләнешкә кертербез дип ышанабыз.

Нәкый Исәнбәт бала вакытта ук татар мифологиясе белән кызыксына. Мәдрәсәдә укыган елларда ул мөселман мифологиясе белән таныша. 1910–1920 елларда Нәкый Исәнбәт үзе дә татар-башкорт һәм мөселман мифологиясе мотивлары буенча байтак әсәрләр иҗат итә. Романтик шагыйрь үзен төрле жанрларда сынап карый: «Шүрәле» (1910), «Пәйгамбәр» (1915), «Су-сылу» (1916), «Аждаһа» (1916), «Су анасы җыры» (1922) шигырьләре; «Мәрткә киткән Гөлчирә турында» (1916) поэма; «Елан патшасы» әкияте, «Урманда» (1923) пьесасы. Әдәбият белгечләре Назыйм Ханзафаров (1937–2023) һәм Гали Арсланов билгеләп үткәнчә, ярты гасырдан соң Нәкый Исәнбәт, репертуар туплап, «үзенең үзенчәлекле фольклор театрын булдырган» [3], [8]. «Әбугалисина» драматик поэмасы (1959), «Идегәй» (1941) трагедиясе, «Түләк» (1941) либреттосы, «Хуҗа Насретдин» (1939) комедиясе, «Җирән чичән белән Карачәч сылу» (1942), «Җиде кыз» (1923) әкиятпьесасы, «Былтыр кысты» (1968), «Кырлай егете» (1968), «Бәрәзә песие Мыраубай батыр маҗаралары» (1974) һ.б. аның каләменнән төшкән.

Милли мифологияне пропагандалау өчен, Нәкый Исәнбәт төрле мөмкинлекләрдән файдаланырга тырыша. Бу темага язучы эчтәлек дәрәҗәсендә генә түгел (Шүрәле, Су анасы, Су-сылу, Амазонкалар, Җидегән йолдызлыгы мифлары), композиция һәм шигърият дәрәҗәсендә дә игътибар итә. Мәсәлән, «Идегәй» трагедиясенә ул акыллы күрәзәче Субра белән булган эпизодларны һәм

бу төшне аңлатуларны кертә. «Зифа» комедиясендә мәхәббәт сихере, еланнарны сихерләү эпизодлары бар. Балалар әкиятендә халык дәвалаучысы, еланнарны сихерләүче картның колоритлы портреты бирелә. Нәкый Исәнбәт 1942 елда үзенең революциягә кадәр үк, мөселман мифологиясе мотивлары буенча язылган пацифистик «Мәрткә киткән Гөлчирә турында» поэмасын (1916) бастырып чыгарырга җөрьәт итә.

Нәкый Исәнбәтнең архивында 1935 елда чыккан «Татар мифлары» китабының эскизлары гарәп графикасында язылган дәфтәрдә саклана, әмма бер материалда 1955 елгы чыганакка сылтамалар очрый. Бу якынча «Ни өчен ни булган, яки Утыз ялган» (1956) китабын бастырып чыгаруга әзерлек вакыты белән туры килә. Нәкый Исәнбәт мифларны 4 рубрика буенча классификацияли: 1. Исламга кадәрге чорның борынгы мифлары; 2. Бездә ислам белән бергә барлыкка килгән мифлар; 3. Сирәк очрый торган мифлар; 4. Татар мохитендә сакраль төшенчәләр. Язучының архивында табылган рецензиянең сакланып калган өзегенә караганда, «Татар мифлары» кулъязмасы рецензияләү этабын узган. Бәлки, татар язучысы массакүләм мәгълүмат чаралары өчен мәкаләләр сериясен әзерләргә теләгәндер, чөнки балалар өчен мифларны күчерү төбәк вакытлы матбугатында гына түгел, ә башкала басмаларында да уңыш казана. Нәкый Исәнбәтнең хезмәте Корней Чуковскийның (1882–1969) «Вавилонская башня и другие древние легенды» китабы белән 1968 елда булган җәнҗал аркасында басылып чыкмаган дип уйлыйбыз.

Татар мифологиясе турындагы китабын алга этәрүдә кыенлыклар белән очрашып, Нәкый Исәнбәт материалның бер өлешен «Татар халык мәкальләре» дигән өч томлык китабындагы аерым мәкальләргә авторлык комментарийларында әйләнешкә кертә, шулай ук татар мифологиясе персонажлары кергән мәкальләрне махсус параграфка җыя. «Татар теле фразеологизмнары» дигән ике томлы сүзлекне басмага әзерләгәндә дә, ул шул тактиканы куллана. 1983 елда яшь язучы Рафыйк Юныс (1941–2021) белән хат алышканда, Нәкый Исәнбәт, татарларның яшь буыны милли мифологиядә бетенләй ориентлашмый, дип борчылуын белдерә: «Бөек Тукай безне үз мифларыбыздан курыкмаска, яратырга чакырган иде». Галим, дәлил буларак, шагыйрьнең «Сабыйга» шигыреннән өземтә китерә: «Һич сине куркытмасыннар шүрәле һәм җен, убыр...» Нәкый Исәнбәт милли язучыларның, рус телендә югары белем алып, грек-рим мифологиясеннән илһам алуны өстен күрүләрен һәм үз милли мифологияләренең потенциалын бөтенләй игътибарсыз калдыруларын ачынып әйтә [28].

ТР Президенты М.Ш. Шәймиевнең 1992 елның 27 октябрендәге «Нәкый Исәнбәт истәлеген мәңгеләштерү турында»гы Указы нигезендә ТР Министрлар Кабинетының 1992 елның 28 октябрендәге Нәкый Исәнбәт истәлеген мәңгеләштерү чаралары турында 595 нче карары имзалана Г.Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм тарих институтына (җав. – директор М.З. Зәкиев), Татарстан Язучылар берлегенә (җав. – рәис Р.С. Мөхәммәдиев), Татарстан китап нәшриятына (җав. – директор Х.А. Әшрәфҗанов) язучының басылмаган әдәби мирасын үз эченә алган «Н. Исәнбәтнең әсәрләр җыентыгы»н бастырып чыгаруга әзерләү һәм бастырып чыгару, шулай ук галим-энциклопедистның иҗади мирасы буенча комиссия төзү йөкләмәсе бирелә. Нәҗибә Исәнбәт Нәкый Исәнбәтнең архивыннан 15 папка, шул исәптән «Татар мифлары» хрестоматиясенең кулъязмасын нәшриятка тапшыра. 2001 елда Йолдыз Исәнбәт «Мирас» журналында галим әзерләгән «Татар мифлары» хрестоматиясеннән берничә өзек бастырып чыгара: «Өй иясе», «Абзар иясе» мифлары һәм кереш сүз. Анда Нәкый Исәнбәт, чит ил галимнәре эшләрен дә кертеп, татар мифологиясен 1960 елга кадәр өйрәнү дәрәҗәсен билгели, терминологик база да билгеләнгән була [29]. Татарстан китап нәшриятында Нәкый Исәнбәт кулъязмаларының язмышы караңгылык белән капланган.

Нәтиҗә ясап, А. Әхмәдуллин сүзләрен китерәсе килә:

«Дөньядагы иң зур байлык ике төштә саклана. Берсе – Җир ана куенында, икенчесе – халык күңелендә. Җир куенындагы байлыкларны алырга кешегә техника ярдәмгә килә. Халык күңелендәге байлыкны табу өчен, алу өчен бернинди техника ярдәм итә алмый; әгәр дә син үзең күңеленә ачкыч таба белмәсәң, тиешле хезмәт куймасаң, халыкның мең еллар буе җыйнаган, туплаган байлыгын ала алырмын димә. Халкыбызның шундый рухи байлыгына ирешкән кешеләр бик аз, алар арасында Н. Исәнбәт аерым бер мактаулы урын тота. Гомере буе ул халык җәүһәрләрен – мәкаль һәм әйтемнәрне, мәзәк һәм

табышмакларны, җыр һәм такмазаларны бөртекләп җыеп килә. 20 нче елларда аркасына бүктәр асып, авылдан авылга йөреп башлаган бу эшен галим бүгенгә кадәр дәвам итә. Фольклор әсәрләре, галим кулына килеп кергәнче, әле эшкәртелмәгән асылташ кыяфәтендә була. Исәнбәт аларны эшкәрткәч, алар, күптөрле кырлары ачылып, чын энҗе бөртекләредәй ялтырый башлыйлар. Бу – фольклор әсәрләрен фәнни эшкәртү, системалаштыру дигән сүз, аларны тиешле рәвешкә китереп бастырып чыгару дигән сүз» [13, 3 б.].

Тикшеренү эше ФПСП-2/24 темасы кысаларында башкарылды.

Әдәбият

1. *Шамуков Г.* Нәкый Исәнбәт. Казан: Татар. кит. нәшр., 1959. 53–76 б.
2. Әдип һәм галим. Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. 124 б.
3. *Ханзафаров Н.* Нәкый Исәнбәт драматургиясе. Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. 171–191 б.
4. *Бакиров М.Х.* Рецензия на научно-популярный сборник «Наки Исанбет» (Сост. М.М. Хабутдинова, Казань : Фонд «Җыен», 2021. 736 с). // Tatarica. 2023. №1 (20). С. 171–174.
5. *Госманов М.* Аксакаллар мәҗлесеннән: [Нәкый Исәнбәт тур. истәлекләр] // Казан утлары. 2010. № 11. Б. 121–135.
6. *Хабутдинова М.М.* Почему не был опубликован первый толковый словарь татарского языка Наки Исанбета? // Теория языка и межкультурная коммуникация. 2024. Выпуск 2(53). С. 291–312.
7. *Ахмадуллин А.Г.* Исанбет (Исәнбәт) Наки (Закиров Наки Сиразетдинович) // Татарская энциклопедия: в 5 т. Т. 2. Казань : Институт татарской энциклопедии АН РТ, 2005. С. 600–601.
8. *Арсланов Г.* Фольклорный театр Наки Исанбета // Гасырлар авазы. Эхо веков. 2012. №1–2. С. 251–254.
9. *Галиуллин Т.* Егерменче еллар татар шигърияте // Шигърият баскычлары. Казан : Мәгариф, 2002. Б. 72–73.
10. *Рахмани Р., Миңнуллина Ф.* Нәкый Исәнбәт // Татар әдәбияты тарихы : 8 т. – 5 т. – Казан : Татар. кит. нәшр., 2014. 374–392 б.
11. *Хәбетдинова М.М.* «Чорлар рухание» // Казан утлары. 2020. №1. С.150–162.
12. *Хаплехамитов Р.* Первые годы постсталинского периода в Татарстане: взаимоотношения власти и творческой интеллигенции // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Т. 10, №1, 2008. С. 136–140.
13. Нәкый Исәнбәт: фәнни-популяр җыентык / Төз. М.М. Хәбетдинова. – Казан: Җыен, 2021. 736 б.
14. *Исәнбәт Н.* Татар халык мәкальләре: мәкальләр җыелмасы: 3 томда / Нәкый Исәнбәт. –1 т. – Казан: Татар. кит. нәшер., 2010. 622 с.
15. *Исәнбәт Н.* Казан артына беренче сәяхәтем: «Оры аккан» // Tatarica. 2023. № 2 (21). 76–100 б.
16. *Исәнбәт Н.* «Коңгыр бога» көе: тарихи тамырлары һәм поэтикасы төрки халыклар мәдәнияте контекстында // Tatarica. 2023. № 1 (20). 32–43 б.
17. Хәбетдинова М., Хәбибуллин Ф. Нәкый Исәнбәт чичәнлек сәнгате турында / М. Хәбетдинова, Ф. Хәбибуллин // Tatarica. 2021. №17 (2). 119–140 б
18. Сүз табучы сукыр Фәррах әңгәмәләре: [Н.Исәнбәтнең «Фәррах җырлары турында» дигән мәкаләсе белән]. Уфа: «Башкнига» һәм Башнаркомпрос нәшере, 1928. 32 б.
19. Әйдә җырлыйк!: (Революция чорында халык җырлары) / Җыючысы Н.Исәнбәт. Казан: Татар. дәүл. нәшр., 1928. 40 б.
20. *Хабутдинова М.М.* Наки Исанбет как автор и читатель журнала сатиры и юмора «Чаян« // Modern Humanities Success/Успехи гуманитарных наук. 2022. №9. С. 12–19.
21. *Хабутдинова М.М.* Наки Исанбет как автор журнала «SƏNƏK» («Вилы») // Modern Humanities Success/Успехи гуманитарных наук. 2022. №9. С. 52–59.
22. *Мустафин Р.* Наки Исанбету 75 лет: сценарий радиопередачи // Архив писателя Наки Исанбета. 1974. Машинопись. 3 л.
23. *Исанбет Ю.* Статья Наки Исанбета «На путях становления татарской музыки (1923)» как источник научного комментирования // Tatarica. 2021. №2 (17) 141–168 б.
24. *Хабутдинова М.М.* Вклад Наки Исанбета в изучение Золотой Орды // Золотоордынское обозрение. 2023. №1 (11). С. 181–201.
25. *Замалетдинов Р., Хабутдинова М.* Творческая история комедии Наки Исанбета «Рыжий чичян и Черноволосая красавица» // Золотоордынское обозрение. 2023. Vol.11, Is.4. С. 934–956.
26. *Мәһдиев М.* Үтте айлар, үтте еллар, Син сазыңны уйнадың... // Яшь ленинчы. 1979. 2 б.
27. (1971) *Poppe N.* Татар халык табышмаклары, 1970. // Central Asiatic journal: international periodical for the languages, literature, history and archaeology of Central Asia (Wiesbaden), vol. XV, №3.
28. Нәкый Исәнбәтнең Рафыйк Юнусовка язган хаты / Н.Исәнбәтнең архивы. Казан. 983. 20 сентябрь. Машинопись. 7 л.
29. *Исәнбәт Н.* Татар мифлары // Мирас. 2001. №3. 17–28 б.